

Шевченко О.В.

СРІБНІ КОВШІ ІЗ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Колекція предметів з дорогоцінних металів Національного музею історії України бере свій початок з моменту створення самого музею і сягає початку ХХ ст., коли Художньо-промисловий і науковий музей відкрив свої двері в давнину застиглої краси минулого. Краси, що викликає естетичне задоволення і сприймається як відчуття особистої свободи у причетності до створення ідеалів мистецтва.

Пам'ятки золотарства НМІУ являють собою частину матеріальної культури людства, виконують різні соціокультурні функції та грають важливу інформаційну, супровідну і настановну роль. Знайомство з цими предметами розпочинається з візуального вивчення, яке спричиняє подальшу можливість доторкнутися до історичного простору, усвідомлюючи і розуміючи рівень достатку, культурний і соціальний рівень власника, його повноваження або рівень впливу у суспільстві.

В даному повідомленні хочеться звернути увагу на окрему, невелику кількісно, групу предметів з дорогоцінних металів, які пройшли шлях від предмету сервірування столу до почесної нагороди.

Практика нагородження найшанованіших людей суспільства мала багато спільного з нагородними традиціями середньовіччя і була розповсюджена в багатьох країнах, про що свідчать окремі історичні пам'ятки XVII – XVIII ст.

Протягом декількох століть в Російській імперії існував звичай нагороджувати окремі категорії людей шляхом пожалування їм від царського імені зброї, срібного посуду, хутра, тканин, шуб, кафтанів та інших предметів побуту. Зумовлені різними факторами, пожалування переслідували одну мету – заохочення до вірної служби людей, потрібних і бажаних царю¹.

Найпоширеніші групи срібних предметів іноді дають нове висвітлення якого-небудь явища, як, наприклад, «жалуваний» посуд, тобто посуд, який окрім свого прямого призначення мав виключно особливе.

Срібний посуд: ковші, чарки, братини, кубки, стопи спочатку розглядалися лише як матеріальна цінність, як заміна грошового нагородження, але починаючи з XVII ст. вони набувають особливого значення почесної нагороди з написами, титулами, гербами. Срібним посудом нагороджували або, як раніш говорили «жалували» з найрізноманітніших приводів: когось – за прибуток при зборі податку, внесеного в казну, за проведення торговельних операцій, за «посольську службу», за перебування в полоні та ін. Нагороджували за послуги, надані особисто царю та членам його родини².

Найпочесніше місце серед жалуваного срібного посуду займали срібні ковші, які протягом століть змінювали своє побутове призначення, але були єдині, про які можна сказати – чисто російська форма посуду, що не повторювалась ні в одній країні Заходу. Овальної форми, витончені, тонкостінні вони нагадували птаха, що пливе по воді. Найцінніші екземпляри знаходились в царських або монастирських скарбницях. Такий посуд зберігали, а в державних скарбницях він стояв на спеціальному обліку, де

навіть визначали вагу кожного предмету та оцінювали його в грошових одиницях того часу. З часом ці вироби набували значення пам'ятки старовини та фамільної реліквії, яка передавалась в спадок із покоління в покоління, або за традицією, яка склалась, передавались до монастирів в якості вкладів³. Так, витісняючись із побуту новими формами посуду, ковші втрачають своє пряме призначення питного посуду, залишаючись лише як предмет для пожалувань, які збереглися аж до часів правління Олександра І. З метою пожалувань срібні ковші в разі необхідності брали з поставців, з царських палат і головним чином з царської казни, яка зберігалась на Казенному дворі. Починаючи з другої половини XVII ст. ковші для пожалувань почали виготовляти в Срібній палаті за окремим трафаретом з вирізаним титулом царя, чеканним державним гербом та ім'ям і заслугами нагороджуваної особи⁴.

В XVI ст. і першій половині XVII ст., ковші жалувались в святковій атмосфері самим царем або в його присутності. З середини XVII ст. вже не зустрічаються вказівки на те, що ковші жалуються нагородженим в присутності царя. І якщо раніше ковші жалувались за будь-які дії, то починаючи з середини XVII ст. виділяють дві найбільші групи пожалувань, що були викликані певними економічними та політичними завданнями, які стояли перед державою. Це пожалування козакам «за верніе служби» та пожалування «за прибор». З цього часу срібні ковші жалуються в нагороду тільки козакам та посадським і торговим людям⁵.

Зберігаються в Національному музеї історії України ковші, які на сьогодні є вишуканими інформативними джерелами, що невід'ємно пов'язані з певними історичними подіями, конкретними людьми, які слугували своїй країні, отримавши за це одну з найпочесніших нагород.

Згадування про пожалування «за прибор» зустрічаються протягом всього XVII ст. Пізніше в зв'язку з фінансовими проблемами країни та невпинним зростанням витрат, особливо широко застосовуються царські нагороди, пожалування для заохочення збирачів податків. Одним з найбільших прибутків царської казни були питейні (кружечні) та митні збори. Для проведення цих зборів вибирались добропорядні, не злодії, без боргів заможні люди. Вибраних голів та целовальників приводили до присяги, виборці давали за них поруку, після чого ті повинні були зібрати призначений податок («оклад») та ще й з прибутком («прибором»). Коли «прибор» набував значних розмірів, крім пожалувань хутром, тканинами, жалувався ще й срібний ківш з гербом та титулом монарха. З другої половини XVII ст., на жалуваному ковші, крім титулу царя, також вирізувалось ім'я нагороджуваного, датування з вказаними заслугами, за які був виданий ківш. Ці написи, з одного боку, являються чи не найкращою прикрасою гладеньких стінок ковша завдяки майстерності, з якою різчики вписували складну в'язь в стрічки та кола. З іншого боку, вони дають багато цікавих відомостей про розмір «прибору», про соціальне положення нагороджуваних, а в деяких випадках майже дослівно повторюють увесь указ про пожалування, так що ківш набуває характеру документу⁶.

Срібний ківш з музейної збірки НМІУ (інв. № РДМ-923) – жалуваний царями Іваном Олексійовичем та Петром Олексійовичем нижньонов-

городцю князю Михайлу Дементьеву. Ківш виготовлений з одного цільного шматка срібла, овальної форми з частковою позолотою зовні та всередині. Дзеркало дна прикрашене круглою випуклою мішенню (медальйоном) з карбованим зображенням герба Російської імперії – двоголового орла, увінчаного царськими коронами зі скіпетром та державою в лапах. Мішень обрамлена трьома рельєфними валіками. Стрілка (носик) злегка піднята і закінчується шишечкою; пелюсть (рукоятка) у формі овально – загостреного листочка, що прикрашений гравірованим зображенням птаха, який сидить на пишній гілці. Вінчик ковша позолочений, зовні профільований хвилястим валіком. Два спуски всередині, прикрашені позолоченим гравірованим рослинним орнаментом.

Під хвилястим валіком на зовнішній стінці ковша розміщена смуга напису, в яку вписано напис пожалування: «1688 (1689) ГОДУ ПОЖАЛОВАЛИ СИМ КОВШОМ ГОЛОВУ НИЖЕГОРОДЦА МИХАИЛА ДЕМЕНТЬЕВА СІЯ ДОКУ КНЯЗЯ ЗА ПРИБОР НИЖЕГОРОДСКОГО КРУЖЕЧНОГО ДВОРА 1687 (1688) ГОДУ». Смуга з написом перебуває позолоченими колами, в які складною в'язю вписаний царський титул: «БОЖІЮ МИЛОСТИЮ МЫ ВЕЛИКІЕ ГОСУДАРИ И ВЕЛИКІЕ КНЯЗИ / ИОАНН АЛЕКСЕЕВИЧ И ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧ / ВСЕЯ ВЕЛИКІЕ И МАЛЫЕ И БЫЛЫЕ / РОССИИ САМОДЕРЖЦИ». Внизу під колом розміщено гравірований напис, який доповнює і зазначає розмір «прибору»: «ЗА АРТИ РУБЛЕЙ ЗА 8 АЛТИН» (за 1113 карбованців та 8 алтин).

Розглядаючи даний жалуваний ківш з музейної збірки, можна відмітити, що Михайло Дементьев в 1680-х роках був призначений збирачем податку («окладу») з нижне новгородського кружечного двору. А з гравірованого напису дізнаємось про розмір зібраного «прибору», тобто прибутку над податком. Цей ківш унікальний і тим, що був пожалуваний в період, коли на престолі одночасно перебували неповнолітні царі Іван Олексійович та Петро Олексійович, а правителькою була Софія Олексіївна, яку Петро I скинув з престолу в 1689 році і відправив в Новодівичий монастир.

Є в музейній колекції ще декілька вишуканих ковшів, поєднаних темою пожалування. Наприклад, срібний ківш з інвентарним номером РДМ-966. Масивний, виготовлений з одного цільного шматка металу, овальної форми з частковою позолотою зовні та всередині. В центрі дзеркала розміщений рельєфний круглий медальйон з зображенням на гравірованому фоні карбованого герба Російської імперії – двоголового орла зі скіпетром та державою в лапах, увінчаного короною, на грудях орла геральдичний щит із зображенням Георгія Побідоносця. «Носик» (стрілка) ковша піднятий, прикрашений пластинами з рослинним орнаментом, закінчується зрізаною кулькою з гвинтом (втрачене наверх носика). З протилежного боку розміщено пелюсть (держак) овально-загостреної форми з гравірованим рослинним орнаментом та вензелем імператриці Єлизавети Петрівни. На звороті держака два отвори. Два спуски всередині прикрашені позолоченим гравірованим рослинним орнаментом. Вінчик ковша позолочений, зовні профільований хвилястим валіком. На тулубі симетрично розміщені чотири картуші, в які вписано

напис пожалування старослов'янською мовою: «СЕЙ КОВШЬ ІС КАЗНЫ СЯ ІМПЕРАТАРСКОГО ВЕЛІЧЕСТВА / ПОЖАЛОВАНЬ МОСКОВСКОМУ ПЕРВОЇ ГІЛЬДІЇ / КУПЦУ ФЕДОРУ ВАСИЛЬЕВУ ЗА УСЕРДНОЕ ЖЕЛАНІЄ / В ПРИРАЩЕИ КАЗЕННАГО ДОХОДУ». На профільованому вінчику зовні розміщено троє клейм:

- клеймо майстра Кучкіна Іллі Григоровича, що працював в 1743-1755 рр.;
- клеймо пробірного майстра 1755-1768 рр. – Михайла Боровщикова;
- клеймо із зображенням герба Москви, яке ставилось в 1750-х роках.

Розглянемо також ще один жалуваний ківш з інвентарним номером РДМ-967. Ківш виготовлений з одного цільного шматка металу, овальної форми з частковою позолотою зовні та всередині. В центрі дзеркала розміщений рельєфний круглий медальйон, обрамлений валиком, з зображенням карбованого герба Російської імперії – двоголового орла зі скіпетром та державою в лапах на канфаренному тлі. «Носиє» (стрілка) ковша піднятий, закінчується зрізаною кулькою з отвором (прикраса носика втрачена). З протилежного боку розміщено пелюсть-держак овально – загостреної форми із зображенням двоголового орла, зі скіпетром та державою в лапах, увінчаного короною. Два спуски всередині прикрашені позолоченим гравірованим рослинним орнаментом. Вінчик ковша позолочений, зовні профільований. Під вінчиком на зовнішній стінці ковша розміщена смуга напису, в яку вписано царський титул: «БОЖИЕЮ МИЛОСТИЮ ВЕЛИКИЙ ГОСУДАРЬ ЦАРЬ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧ ВСЕЯ ВЕЛИКІЕ И МАЛИЕ И БИЛИЕ РОССИИ САМОДЕРЖЕЦ». На пояску напис: «ВОЛОДИМЕРОВЫ ПОСЯЦКОГО УЛВКА КЛИМА ОРЛОВА ЗА ПРИБОР ТАМОЖЕННОГО И КАБАЦКОГО ЗБОРУ ЧТО БУДУЧИ ОНЪ БУРМИСТРОМ ѱГ ГОДУ ЗАТУ ПОЖАЛОВАЛЪ СИМ КОВШЕМЪ РЖЕВЬ», пояском напис продовжується: «ЕВО СЛУЖБУ И ЗА ПРИБОР ВЕЛИКИ ГОСДАРЬ ПОЖАЛОВАЛЪ». Всі поясски та кола гравіровані тонкими лініями, що чітко виділяють літери. Стінки ковша оздоблені гравірованим рослинним орнаментом.

На пелюсті розміщені клейма:

- клеймо із зображенням герба Москви, що ставилось у 1700-1710-х роках;
- клеймо з літерним позначенням дати «ѱД», що вказує на 1704 рік;
- клеймо з літерами «НЮЕ»- ініціалами невстановленого поки що московського майстра срібної справи початку XVIII ст.

Розглянуті ківші є зразками нагород «за прибор». На жаль, пошуки відомостей про нагороджених представленими ковшами на сьогодні обмежились лише даними інтернет ресурсів, знайшлося зовсім небагато. Про Федора Васильєва інформація відсутня, а Клим Орлов – ржевський купець, бургомістр згадується у контексті історичної довідки про відбудову церкви Божої матері у місті Ржеві на офіційному сайті Тверської єпархії⁷.

Хочеться звернути увагу ще на один нагородний ківш. Цей ківш відрізняється від згадуваних вище тим, що нагороджений отримав його за службу. Ківш, що має інвентарний номер РДМ-964 масивний, виготовлений з одного цільного шматка металу, овальної форми з частковою позолотою зовні та всередині. В центрі дзеркала розміщений обрамлений

пальмовими гілками рельєфний круглий медальйон з зображенням карбованого герба Російської імперії – двоголового орла зі скіпетром та державою в лапах, увінчаного короною; на грудях орла геральдичний щит із зображенням вензеля Єлизавети Петрівни. «Носик» (стрілка) ковша піднятий, має невеликий отвір. З протилежного боку розміщено пелюсть-держак овально – загостреної форми, що закінчується пластиною у вигляді корони з накладним медальйоном. На медальйоні профільне погрудне зображення імператриці та напис «Б.М. ЄЛИСАВЕТА ІМП І САМОД. ВСЕРОС: М.М.Д». Два спуски всередині прикрашені накладними фігурними пластинками. Вінчик ковша позолочений, зовні профільований хвилястим валиком. На тулубі симетрично розміщені картуші, в які вписано напис пожалування старослов'янською мовою: «БОЖИЕЮ МИЛОСТИЕЮ МЫ ЕЛИСАВЕТА ПЕРВАЯ ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ И ПРОЧАЯ ПРОЧАЯ ПОЖАЛОВАЛИ СИМ КОВШОМ ВОИНА ДОНСКОГО СТАРШИНУ ЗИМОВОЙ СТАНИЦЫ АТАМАНА АГЕЯ ИВЛЕВА ЗА ЕВО МНОГИЯ И ВЕРНЫЯ СЛУЖБЫ 1744 ГОДУ ЯНВАРЯ 25 ДНЯ».

Звертаючись до інформативних джерел, згадаємо – що з другої половини XVII ст. ковші жалувались тільки «за прибор» та «за верние служби». А представлений ківш і є нагородою за службу. З напису дізнаємось, що нагороджений Агей Івлев був отаманом війська Донського. На жаль про нього також знайшлося дуже мало інформації. Прізвище отамана згадується в статті Грибовського В.В. «Рыбные промыслы в Восточном Приазовье», збірника статей по історії та історичній географії Східного Приазов'я «Великий ромбіт».

Є в колекції ще один ківш, який не має нагородних написів, але він є невід'ємною частиною історії в цілому та частиною історії музею. Це кований, овальний, частково золочений ківш з інвентарним номером РДМ-1160. Тулуб ковша з лицьового боку прикрашений гравірованими поясками з рослинним орнаментом у вигляді трилисників. Спуски всередину також прикрашені золоченими зображеннями трилисників. Вінчик профільований, золочений. Стрілка (носик) при піднята, загострена. З іншого боку тулуба розміщена пелюсть (держак) у вигляді загостреного овального листочка, по контуру обрамлена гравірованою золоченою лінією. Знизу на пелюсті розміщені літери «Ө» «Р» «С» «Б» (ймовірно абрєвіатура ім'я власника).

Отже, розглянувши ковші музейної колекції, ми маємо уявлення про предмети, які використовували не тільки для практичного повсякденного вжитку у побуті, а які існували ще як нагорода, заохочення, що дає можливість сьогодні торкатись до історичних віх та подій. Згодом втрата практичного значення ковшів викликає зміни їх форм – ковші іноді піднімаються на піддон або ніжки у вигляді кульок, держак втрачає плавність вигину. Ковші середини і другої половини XVIII ст. – це іноді своєрідні, масивні овальні посудини з хвилястими краями високих стінок, з литими орлами, які тримають в клювах гілку або вінок. Вони лише по традиції можуть називатись ковшами бо за формою та прикрасами це практично декоративні вази, які не мають нічого спільного з давньоруськими ковшами. В XIX та на початку XX століття в

пошуках національно російських форм створюються парадні срібні ковші, прикрашені різьбленням, чеканкою, черню та емаллю з модернізованим орнаментом в «російському стилі». Ці декоративні ковші слугують посудом для вина і мають призначення призу чи підносного предмету.

Але хочеться зупинитись і ще на одному моменті нашого дослідження. До сьогодні інформації про представлені ковші було небагато. В архівних документах, книгах надходжень та інвентарних книгах музею були відомості про те, що майже всі музейні предмети, в тому числі і ковші, в 1946 році були передані з Державного банку СРСР, державного сховища Москви до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві, потім передані до Київської контори Держбанку УРСР, у фонди Музею історичних коштовностей УРСР. Згодом в 1984 році згідно з Наказом Міністерства культури УРСР передані на зберігання до Державного історичного музею УРСР, де вони і зберігались, як яскраві приклади нагород за певні заслуги. Та, працюючи над вивченням предметів музейної збірки з дорогоцінних металів, провівши роботу у науковому архіві Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенко та у Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, завдячуючи випадку, нами було встановлено походження представлених ковшів.

Два з них – РДМ-923 та РДМ-1160, були визначені по описам в архівних документах музею Ханенків і виявилось, що вони належали до збірки відомого колекціонера, одного з засновників Художньо-Промислового і наукового музею – Богдану Ханенко. Інші три – РДМ-964, РДМ-966, РДМ-967, як з'ясувалось при дослідженні, надійшли до музею у 1909 р. і належали до колекції Дмитра Сергійовича Федорова, Віце-губернатора Київського та Волинського, і які він заповів Художньо-промислового і науковому музею.

І на сам кінець хочеться ще раз відзначити, що представлені пам'ятки, срібні ковші XVIII ст., з вирізними написами та клеймами є чудовими інформативними джерелами, що несуть відомості про певні історичні віхи, і навіть дають можливість прослідкувати долю людини, її роль у суспільстві. І що найважливіше, дають нам поштовх не тільки до знайомства з вишуканими шедеврами, а і важливість вивчення свого минулого для збереження історії майбутнім поколінням.

Примітки:

¹ Шевченко О.В. Нагородна зброя кін. XVII – поч. XX ст. // НМІУ. Тематичний збірник наукових праць. К: «Фенікс», 2011. С. 340.

² Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV – XX вв. М., 1985. С. 21.

³ Ковши, чаши, братины, чарки... // Антикваріат, № 1-2 (44). М., 2007. С. 8.

⁴ Постникова-Лосева М. М. Русские серебряные и золотые ковши. М., 1953. С. 16.

⁵ Там само. С. 17.

⁶ Постникова-Лосева М.М. Русские серебряные и золотые ковши. М., 1953. С. 26.

⁷ Www. СПбФ ИРИ РАН. Ф. 238, у складі колекції Н.П. Ліхачова, 1745-1808.